

۸۷، ۱، ۱، ۱۷۹۸

۸۷، ۱، ۲۳

۱۳۷۶

دانشگاه قم

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

مجلس گویی و مجالس نویسی در ادب پارسی

باتأکید بر مجالس سبعة، مجالس پنجگانه، معارف بهاء ولد و فیه ما فیه

استاد راهنما:

دکتر احمد رضایی جمکرانی

استاد مشاور:

دکتر محمود مهرآوران

نگارنده:

مرتضی سلیمانی

تابستان ۱۳۸۷

۱۰۶۸۴۱

اطلاعات کتابخانه‌ای
کتابخانه مرکزی
دانشگاه قم

۱۳۸۷ / ۱۰ / ۱۳

« صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد »

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر «عجل الله تعالی فرجه الشریف

جلسه دفاعیه پایان نامه کارشناسی ارشد آقای مرتضی سلیمانی رشته: زبان و ادبیات فارسی تحت عنوان: "مجلس گوپی و مجالس نویسی در ادب فارسی، با تاکید بر مجالس سبعة، مجالس پنجگانه، فیه ما فیه و معارف بهاء ولد" با حضور هیأت داوران در محل دانشگاه قم در تاریخ ۱۳۸۷/۶/۲۶ تشکیل گردید. در این جلسه، پایان نامه با موفقیت مورد دفاع قرار گرفت و نامبرده نمره با عدد ۱۰۰ با حروف...
با درجه: عالی ◉ بسیار خوب ◉ خوب ◉ قابل قبول ◉ دریافت نمود.

نام و نام خانوادگی	سمت	مرتبه علمی	امضاء
آقای احمد رضایی جمکرانی	استاد راهنما	استادیار	
آقای محمود مهر آوران	استاد مشاور	استادیار	
آقای علیرضا نبی لو	استاد ناظر	استاد یار	
آقای محمد رضا یوسفی	استاد ناظر	استادیار	
آقای علیرضا نبی لو	نماینده تحصیلات تکمیلی	استادیار	

رئیس امور آموزش و تحصیلات تکمیلی
نام و امضاء:

معاون آموزشی و پژوهشی دانشکده
نام و امضاء: دکتر علیرضا نبی لو

تلفنی:

قم، جاده قدیم اصفهان،

دانشگاه قم

کد پستی ۳۷۱۶۱۴۶۶۱۱

تلفن ۲۹۲۳۳۱۱

دورنویس:

فقر ریاست ۲۹۳۵۶۸۲

عاونت آموزشی ۲۹۳۵۶۸۴

عاونت اداری ۲۹۳۵۶۸۶

عاونت دانشجویی ۲۹۳۵۶۸۸

چکیده:

در تاریخ ادب پارسی، رشته ای از نوشتارها با نام عمومی «مجالس» شناخته می شوند. این نوشته ها حاصل نشست ها و حلقه های وعظ صوفیان و متشرعان بوده است. وعظ و تذکیر صوفیان و متشرعان اهل منبر، اصطلاحاً «مجلس گویی» و آثار مکتوبی که از این راه، خواه به دست خود واعظان و خواه به دست برخی مریدان و مستمعان اهل قلم و ذوق پدید آمده است، «مجالس» و چنین سنت نوشتاری و کتاب ورزی «مجلس نویسی» نامیده می شود.

مجلس گویی و مجلس نویسی که خود از فروع ادب تعلیمی به شمار می رود، یادگار محافل وعظ صوفیه است و از آنجا میان اهل شریعت راه یافته است.

موضوع مجالس عمدتاً وعظ و تذکیر است و وعظ در ادب پارسی - منظوم یا منثور - در قالب های گوناگونی عرضه شده که یکی از قوالب منثور «مجالس مکتوب» است.

مجالس در تقسیمی کلی به دو دسته: مجالس غیر وعظی و وعظی تقسیم پذیر است. مجالس غیر وعظی خود دو قسم: مجالس علمی (امالی نویسی) و مجالس درباری (قانون نگاری و واقعه نگاری) را شامل می شود. مجالس وعظی نیز عبارتست از: مجالس شرعی (متشرعانه)، مجالس شیعی و مجالس صوفیانه.

مجالس وعظی صوفیه، به عنوان یک سنت اجتماعی - فرهنگی به دو شکل عام (منبری) و خاص (خانقاهی) تشکیل می یافته و هر یک را شرایط و آدابی ویژه بوده است.

مجلس گویی عام، بلاغتی خاص، جدای از بلاغت ادبی می طلبد که بدان «بلاغت منبری» گفته می شود. بلاغت منبری دارای ساختار، ویژگی و عناصری مشخص است که آن را از مجلس گویی خاص و دیگر سخنوری های مذهبی و جز آن جدا می سازد. هر یک از مجالس یاد شده، زمان پیدایی و سیر تاریخی ویژه ای داشته و سلسله آثاری را پیدا آورده و بیشترین این آثار به قرن هفتم متعلق است.

«مجالس سبعة» یکی از چندین یادگار ارجمند مجالس وعظ صوفیه است که از تقریرات هفت خطابه وعظی مولانا تدوین یافته و تمام خصایص مجلس گویی عام و سبک بلاغت منبری را داراست و از این حیث با مثنوی شریف نیز مشترکات بسیاری دارد «مجالس پنجگانه» نیز نمونه دیگر مجلس گویی و مجلس نویسی و عاظ صوفیه است که سعدی آن را به دست خویش نگاشته است.

واژه های کلیدی: مجلس، مجلس گویی، مجلس نویسی، مجالس مکتوب، وعظ، تذکیر، سبک بلاغت

منبری، مجالس سبعة، مجالس پنجگانه.

تقدیم:

خاطرات کودکی ونوجوانی ام همواره عطر آگین است به مواعظ ومجلس گویی های گرم وگیرای حضرت والدم، عالم جلیل القدر وعارف بالله مرحوم حاج شیخ علی اصغر سلیمانی همدانی - سقاه الله شراباً طهوراً. او که علاوه بر مجالس وعظ وارشاد وتبلیغ که به اشارت مشایخ خود، آیات عظام مرحوم آخوند ملاعلی همدانی ومرحوم آقا شیخ عبدالنبی عراقی بالغ بر نیم قرن در بلاد همدان، خالصاً لوجه ربّه و بی اندکی چشمداشت دایر می فرمود، هر محفل ونشستی را که در آن می بود، به مجلس وعظ و ذکر بدل می ساخت وحاضران را از نفس های پاک خود به شورشیدایی می کشاند. از آن زمان بود که مجالس منبری در چشم ودلم باشکوه آمد وجاذبه های آن مفتون خویشم ساخت. تا این که دردوره کارشناسی ارشد، ضرورت انتخاب موضوع پایان نامه رخ نمود وهمین جاذبه باردیگرم به سوی خود فراخواند.

اینک اگر بهره ای معنوی از این پژوهش ناچیز حاصل است، باتمام تواضع وخاکساری ام، بر آستان بلند آن عزیز نثار می کنم.

تشکر و قدردانی:

خدای - عزاسمه - راسپاس می گویم که توفیقم کرامت فرمود تا توانستم به بهانه این پژوهش، به گوشه ای از گستره بی انتهای تاریخ و عظمی در تمدن اسلام و ایران و به برگی از باغستان ادبیات مجلس گویی و مجلس نویسی و شگرد های رنگارنگ و دلفریب بلاغت منبری دست یابم.

در این کار از نامداران شهر مرا از دو کس بود بسیار بهر:

نخست استاد محقق جناب آقای دکتر تقی پورنامداریان که فیض حضور در محضرشان را یکی از نیک بختی های خود برمی شمارم و این رساله را، اگر نبود اشارات و تنبیهات آن گرامی، این گونه پاکیزه و بسامان به انجام نمی توانستم برد.

و دیگر، جناب آقای دکتر احمد رضایی جمکرانی که از راهنمایی ها و نواخت های او که مایه دلگرمی ام بود، بسی بهره بردم.

ناسپاسی است اگر از گروه محترم ادبیات دانشگاه قم بویژه جناب آقای دکتر محمود مهرآوران یاد نکنم که در دستیابی به پاره ای منابع یاری ام کردند، و تمامی عزیزانی که به پامردیشان این مجموعه فراهم آمد.

فهرست مطالب

صفحه

مقدمه..... ۱-۷

بخش اول : کلیات:

فصل اول:

اصطلاحات و تعاریف:..... ۱۰-۲۴

مجلس..... ۱۰

مجلس گویی..... ۱۱

مجلس نویسی..... ۱۲

مجالس خودنوشت و مجالس دیگرنوشت..... ۱۶

مجالس منبری و مجالس خانقاهی..... ۱۸

گونه های دیگر:..... ۲۰

مجالس تصنیعی..... ۲۰

مجالس شعری..... ۲۰

مجالس هزل..... ۲۱

موضوع مجالس..... ۲۱

چیستی و عظم..... ۲۲

قالب های و عظمی:..... ۲۵-۳۹

(۱) قالب های منظوم..... ۲۵

۱- مثنوی..... ۲۶

۲- قصیده..... ۲۸

۳- قطعه..... ۲۹

۴- غزل..... ۳۰

(۲) قالب های منثور..... ۳۱

۱- خطابه..... ۳۲

۲- خطبه..... ۳۳

۳- مقامات..... ۳۴

- ۴- مکاتیب و رسائل ۳۷
- ۵- قصه و داستان ۳۷
- ۶- مجالس ۳۸
- یادداشت فصل ۴۰

فصل دوم :

- گونه های مجالس نویسی ۴۷-۷۰
- الف) مجالس غیروعظی : ۴۸
- ۱) مجالس علمی ۴۸
- ۲) مجالس دیوانی (درباری) ۵۰
- ب) مجالس وعظی : ۵۱
- ۱) مجالس شرعی ۵۱
- ۲) مجالس شیعی ۶۴
- ۳) مجالس صوفیانه ۶۷
- گونه های مجلس گویی صوفیانه : ۷۱-۸۱
- الف) مجالس خاص (خانقاهی) ۷۱
- ب) مجالس عام (منبری) ۷۶
- آداب مجلس داری صوفیه ۸۲-۹۰
- ۱) قرآن خوانی ۸۲
- ۲) پرسش و پاسخ ۸۳
- ۳) مریدداری ۸۵
- ۴) توبه فرمایی ۸۶
- ۵) نعره و تواجد ۸۷
- ۶) سفرهای وعظی ۸۹
- یادداشت فصل ۹۱

فصل سوم

- سبک بلاغت منبری : ۱۰۳-۱۴۷
- الف) ساختار مجالس منبری (عام) ۱۰۴
- ۱) اجزا و ارکان : ۱۰۵
- الف) خطبه ۱۰۸
- ب) طلعه ۱۰۹

ج) متن مجلس	۱۱۰
د) ختام	۱۱۱
۲) عناصر مجالس منبری (عام و خاص):	۱۱۱
الف) استناد به آیات قرآن کریم	۱۱۴
ب) طرح مباحث تفسیری و علوم قرآن	۱۱۴
ج) تأویل	۱۱۴
د) استشهاد به احادیث	۱۱۶
ه) اشمال بر مناجات و ادعیه	۱۱۷
و) شطحیات	۱۱۷
ز) شعر	۱۱۹
ح) قصه گوئی	۱۲۴
ط) امثال	۱۲۶
ی) طنز و هزل	۱۲۹
دیگر عناصر	۱۳۰
ب) ویژگی های بلاغت منبری:	۱۳۱
الف) سادگی زبان	۱۳۱
ب) نثر موزون و مسجع	۱۳۸
ج) تداعی معانی	۱۴۰
د) تکرار	۱۴۱
ه) نغز گوئی و نکته پردازی	۱۴۲
و) تنوع در خطاب	۱۴۲
ز) لحن و آواز (تکیه به صوت)	۱۴۴
دیگر ویژگی ها	۱۴۶
نثر و اعطانه	۱۴۸
یادداشت فصل	۱۵۲
بخش دوم: نمونه ها:	
فصل اول	
سبک شناسی مجالس سبعة:	۱۶۱
مولانا بر منبر	۱۶۲-۱۶۹
مجالس سبعة	۱۷۰-۱۸۱

۱۸۲	ویژگی های سبکی:
۱۸۴-۱۹۰	(۱) مختصات زبانی:
۱۸۴	الف) ویژگی های آوایی
۱۸۴	ب) ویژگی های واژگانی
۱۸۷	ج) ویژگی های نحوی
۱۹۰-۱۹۷	(۲) مختصات ادبی:
۱۹۰	الف) بدیع
۱۹۴	ب) بیان
۱۹۸-۲۴۳	مختصات بلاغت منبری:
۱۹۸	(۱) ساختار مجالس
۱۹۸	الف) اجزای ارکان:
۱۹۸	الف) خطبه
۲۰۰	ب) طلیعه
۲۰۲	ج) متن مجلس
۲۰۲	د) ختام
۲۰۳-۲۳۴	ب) عناصر مجالس
۲۰۳	(۱) استنادهای قرآنی
۲۰۵	(۲) تفسیر
۲۰۹	(۳) حدیث
۲۱۲	(۴) شعر
۲۱۸	(۵) تأویل
۲۲۲	(۶) قصه و قصه پردازی
۲۲۵	(۷) امثال
۲۳۲	(۸) مناجات
۲۳۵-۲۴۳	(۲) ویژگی های مجالس
۲۳۵	(۱) تداعی
۲۴۰	(۲) تنوع در خطاب
۲۴۴	شبهت های مجالس سبعه بامثنوی شریف
۲۴۷	یادداشت فصل

فصل دوم:

۲۵۴	سبک شناسی مجالس پنجگانه:
۲۵۵-۲۶۱	واعظ جهانگرد:
۲۶۲-۲۶۶	مجالس پنجگانه:
۲۶۷	ویژگی های سبکی:
۲۶۷-۲۶۳	(۱) مختصات زبانی:
۲۶۷	الف) ویژگی های آوایی:
۲۶۸	ب) ویژگی های واژگانی:
۲۶۹	ج) ویژگی های نحوی:
۲۶۹-۲۷۲	(۲) مختصات ادبی:
۲۶۹	الف) بدیع:
۲۷۱	ب) بیان:
۲۷۲	مختصات بلاغت منبری:
۲۷۲-۲۸۰	(۱) ساختار مجالس:
۲۷۲-۲۷۴	الف) اجزای ارکان:
۲۷۲	(۱) خطبه:
۲۷۲	(۲) طلوعه:
۲۷۳	(۳) متن مجلس:
۲۷۳	(۴) ختام:
۲۷۴-۲۸۰	ب) عناصر مجالس:
۲۷۴	(۱) تفسیر:
۲۷۵	(۲) حدیث:
۲۷۵	(۳) قصه و قصه پردازی:
۲۷۷	(۴) امثال:
۲۷۸	(۵) شعر:
۲۸۰	(۶) مناجات:
۲۸۰-۲۸۲	(۲) ویژگی های مجالس:
۲۸۰	(۱) تکرار:
۲۸۰	(۲) تداعی:

۲۸۱.....تنوع در خطاب (۳)

۲۸۳.....یادداشت فصل

فصل سوم:

۲۹۲.....فیه مافیه.....

۳۰۰.....معارف بهاء ولد.....

۳۰۴.....یادداشت فصل.....

۳۰۸.....نتایج بحث و پیشنهادها.....

۳۱۴.....منابع و مأخذ.....

مقدمه

بیان مسأله:

شیوه های آموزشی را در دیدگاه اسلام، تعقل (سیرانفس)، مطالعه در طبیعت (سیرآفاق) ، تجربه اندوزی و علم آموزی دانسته اند. تعلیم و تعلم از پگاه تمدن و فرهنگ اسلامی، به دو طریق امکان پذیر بوده است:

الف) برگزاری مجالس درس و بحث و نظر (که به کار خواص می آمد)

ب) برگزاری مجالس وعظ و تذکیر (که عوام را بود)

بنابراین مردم آنچه را که می آموختند، یا در مدارس خوانده و از اهل علم آموخته بودند و یا در مجالس وعظ و از اهل منبر شنیده بودند.

آموزش از طریق وعظ sermon - که از آن یکی نیز دیرپاتر است - یک آموزش دینی مستمر و فراگیر است و همان چیزی است که در فلسفه آموزش و پرورش، اصطلاحاً «آموزش بیشتر» Further Education و آموزش از نوع «غیررسمی» In furaml خوانده می شود. در این نوع آموزش، زمان خاص، گروه، جنس و سن فراگیران را در نظر نمی گیرند. هم چنین این شیوه آموزشی، با نظریه «آموزش در طول زندگی» Lif long Educating که تنها در اواخر قرن نوزدهم در اروپا مطرح شد و گویا «جان استوارت»، فیلسوف مشهور، برای نخست بار در اتو بیوگرافی خود نمونه نسبتاً کاملی از آن را نشان داد، تطبیق دارد. هر چند سیزده قرن پیشتر از او، در تعالیم اسلام، با نسخه «آموزش از گهواره تا گور» همین نظریه عرضه شده بود.

و عاظ از مهم ترین و تأثیر گذارترین گروه های اجتماعی Social Groups در هر عصری اند و نقش اجتماعی Social Rol اینان در عرصه های اعتقادی، فکری، اخلاقی، تربیتی و آموزشی و حتی در جریان سازی های سیاسی و مذهبی، بسیار حایز اهمیت است. اما بارزترین نقش و کارکرد function وعظ، به عنوان یک سنت فراگیر اجتماعی - فرهنگی در تمدن

اسلامی، دو رویه دارد: تعلیم و تربیت. از این رو خود جداگانه یک دستگاه آموزش و پرورش به شمار می آید. اما از این میان، رویه پرورشی کارکردی اصلی تر و سازنده تر است، یعنی عرصه تنظیم و اصلاح نظام ارزشی جامعه، تطهیر اخلاق توده ها و بهسازی رفتارهای فردی و اجتماعی. بخشی عظیم از این کارکرد اثر گذار که امروزه بر عهده دستگاه های چون آموزش و پرورش، دانشگاه ها، آموزشگاه ها، رسانه ها و مؤسسات فرهنگی نهاده آمده است، در گذشته اجتماعی ما، بر دوش طبقه واعظان و مذکران اهل منبر بوده است. اینان در واقع معلمان و مربیان بخش وسیعی از توده های مردمی بودند. تا آنجا که در تمام ادوار اسلامی، رهبری فکری و ریاست مذهبی پس از فقیهان، محدثان و مشایخ تصوف، از آن این طایفه بوده و حتی از حیث قدرت نفوذ در میان عامه از آن چند دیگر نیز برتر بودند. چه، معارف دینی و دست آوردهای علمی و فرهنگی عالمان از طریق آنها و به یاری زبان و ادبیاتی مردم پسند انتقال می یافت؛ در، هم آمیزی و همجوشی دائم با آحاد مردم بوده و عنان افکار و احساسات توده ها در دست این جماعت بود.

این پدیده فرهنگی همگانی در همان نخستین سده های اسلامی در شکل «مجلس گویی» نهادینه گشت و به گواهی تاریخ بنیادگذار آن نیز زهاد و صوفیان بوده اند. طایفه صوفیه از این ابزار مهم ارتباط جمعی در جهت ترویج اندیشه های خود سود می جستند. دیری نپایید که سایر نحله ها و طوایف اسلامی نیز به پیروی از ایشان، بدین وسیله به نشر افکار و عقاید خود و اشاعه فرهنگ و معارف اسلامی پرداختند.

همگام با تدوین آموزه های تصوف و نظریه پردازان های علمی در آن باب، بخصوص از قرن پنجم هجری، صوفیه به ثبت مواضع مجلسی خود و دیگر وعاظ صوفی پرداختند و بدین طریق پایه گذار سنتی نوشتاری با نام «مجلس نویسی» نیز شدند که این هم میان اهل شریعت راه جست. پیدایش این سنت نوشتاری خدمات شایان توجهی به ادبیات تألیف و تصنیف و فرهنگ کتاب ورزی در تمدن اسلامی کرده است.

چنانچه با پدیده وعظ و مجلس گویی برخوردی فلسفی شود، روشن خواهد شد دست کم یکی از راز و رمزهایی که منجر به اثر گذاری هر چه بیشتر کارکرد تربیتی و اجتماعی واعظان و توفیق اینان در نفوذ در میان مردم و نیز ماندگاری این سنت در طول تاریخ شده است، بهره گیری از شیوه بیان خاص و زبان و ادبیات ویژه واعظان بوده است. به دیگر عبارات، بررسی و شناسایی

نوع بیان و شیوه های فنی کار واعظان - که اصطلاحاً بدان « بلاغت منبری » Pulpit Oratory گفته می شود- در شناخت جایگاه اجتماعی و سهم عظیم ایشان در جهت بخشی افکار عمومی مؤثر تواند بود.

از این رو شناخت این سنت ، چگونگی پیدایی، شکل گیری و تطوّر آن از سویی و مطالعه در ادبیات و سبک بیان واعظانه نزد مشهورترین و عاظ سلف از سوی دیگر ، ضروری به نظر می رسد و این یکی میسر نیست مگر با تفحص و امعان نظر در متون مجلسی یا مجالس مکتوب که این شیوه بلاغت را ملحوظ داشته و در خود منعکس ساخته اند.

پیشینه تحقیق

قدما به موضوع وعظ و تاریخ آن کمابیش نگریسته اند. ابوالفرج بن جوزی (۵۱۱ یا ۵۹۷/۵۱۲) در « القصاص و المذکرین » - گرچه در بسیاری مواضع واعظ را با قصه خوان خلط کرده است- و ابی احمد بن عمر ابن ابی عاصم با تألیف « المذکر و التذکیر و الذکر » که ظاهراً از میان رفته و در دست نیست ، به این موضوع پرداخته اند. این دو ، ممکن است کتابی مفرد در این زمینه به شمار آیند .

بعلاوه کسانی چون ابواللیث سمرقندی (م. ۳۳۵) در «بستان العارفین» امام محمد غزالی در «کیمیای سعادت» و «مکتوبات» خود، ابوالمفاخر یحیی با خرزلی در «اوراد الاحباب و فصوص الآداب» و نجم الدین رازی در «مرصاد العباد» و ابن جوزی مزبور در «المنتظم» و «تلیس ابلیس» و دیگران ، در موضوعاتی همانند: آداب و آفات وعظ ، شرایط مذکر و مستمع ، اقسام واعظان ، و مسائلی از این دست سخنانی هر چند اندک و گذرا ، اما ارزنده و راهگشا و گاه نقد آمیز ، در لابلای آثار خویش آورده اند.

اما تا آنجا که نویسنده آگاه است ، با همه اهمیت و ضرورتی که مجلس نویسی و مجالس مکتوب دارد، تا کنون در این بخش از میراث ارجمند از گنجینه پربهای فرهنگ و ادب پارسی ، سخن نرفته است، همچنان که در خصوص فلسفه وعظ و نقش های گوناگون واعظان و به ویژه درباره سبک بیان و اسلوب بلاغت ایشان پژوهشی جدی انجام نگرفته ، و این گوشه خوشاهنگ اما خاموش بانوازش قلمی به نوا در نیامده است . جز آنچه مرحوم دکتر عبدالحسین زرینکوب در کتاب سرنی به بخش هایی از آن پرداخته اند.

پرسش‌ها و فرضیات:

با عنایت به گفته‌های بالا، نویسنده بر آن شد تا دربارهٔ مجلسی گویی، پیدایش و بلاغت ویژهٔ آن بخصوص مجلس نویسی و جلوه‌های آن در تاریخ ادبی ایران در حد وسع و توان خویش جستاری کند و به دانشجویان و دستداران ادب گرانسنگ پارسی تقدیم دارد. اما پرسش‌هایی را پیش روی خویش دید.

- ۱- مجلس گویی چیست و تاریخ پیدایی آن چه عصری است؟
- ۲- مجلس گویی چه شرایط، آداب و ویژگی‌هایی دارد؟
- ۳- موضوع مجالس چیست؟
- ۴- آیا می‌توان برای مجالس اقسام و گونه‌هایی در نظر گرفت؟
- ۵- وعظ و سخن و اعطانه چیست و با دیگر مظاهر سخن چه تفاوت‌هایی دارد؟
- ۶- آیا وعظ جز در قالب مجالس، در دیگر قالب‌های منظوم و مثنوی نیز ظاهر شده است؟ اگر آری، آن قالب‌ها کدامند؟
- ۷- بلاغت منبری چیست و دارای چه ساختار، ویژگی‌ها و عناصری است؟
- ۸- نثر و اعطانه چیست و چه سبکی دارد؟
- ۹- مجلس نویسی چیست و دارای چه ویژگی‌ها و اقسامی است؟
- ۱۰- در چه دوره‌هایی بیشتر به مجلس نویسی توجه شده است و دلیل آن کدام است؟
- ۱۱- در مجالس مکتوب غالباً چه موضوعاتی مطرح شده است؟
- ۱۲- آیا می‌توان «مجلس نویسی» و «مجالس» را قالبی از قالب‌ها یا نوعی از انواع ادبی به

شمار آورد؟

- ۱۳- معروف‌ترین مجالس مکتوب در قرن هفتم هجری کدام است؟
- ۱۴- مجالس سبعة مولانا چه ویژگی‌ها و عناصری از بلاغت منبری را در بر دارد؟
- ۱۵- مجالس پنجگانه سعدی چه ویژگی‌ها و عناصری از این نوع بلاغت را در بر دارد؟

شیوه کار:

نگارنده برای یافتن پاسخ این پرسش‌ها و پرسش‌های دیگر، پیش از هر چیز به آنچه از مجالس مکتوب قابل دسترسی بود مراجعه کرد و آنها را به مطالعه درآورد. اما چون نزدیک

به اتفاق آنها جزو میراث صوفیه محسوب بود، از این رو چاره آن دید تا برخی از متون (فارسی) صوفیه و تاریخ تصوف را بنگرد و بحث را با محوریت مجالس صوفیه دنبال کند.

پس زمانی را به مطالعه و یادداشت برداری گذاشت تا طرحی ذهنی از شاکله پژوهش شکل گرفت. نخست هدف آن بود تا سیر تطوّر پدیده و عطف و تحول تاریخی آن را از آغاز تا قرن هفتم بیاورد، اما این خودپژوهشی دراز دامن و گسترده بود و با زمانی محدود که در اختیار بود به انجام نمی رسید. از این رو تنها به پیدایش و تطوّر آن در سده های نخستین اسلامی، آن هم بسیار فشرده و مختصر بسنده کرد و مسیر مطالعه خود را بر مجلس گویی و مجالس نویسی متمرکز ساخت.

مجلس گویی در متون ادب اغلب به معنای موعظه کردن بر منبر به کار رفته است و تقریباً با تاریخ پیدایی سنت و عطف همزمان است. به نظر می رسد این پدیده با گذشت زمان گونه ها و جلوه های متفاوتی یافته است. مجلس گویی در هر یک از گونه ها و اشکال خود شرایط، آداب و مختصات خاصی دارد. آنچه که مجلس گویی عام منبری را از دیگر جلوه های سخنوری جدا می سازد، شیوه بیان و اسلوب تقریر معانی است و نوعی خاص از بلاغت که بدان «بلاغت منبری» باید گفت. به کارگیری این زبان و ادبیات خاص در مجلس گویی، حتی در حوزه نثر نویسی نیز اثر گذاشته و نثری با نام «نثر واعظانه» پدید می آورد. نثر واعظانه سبکی خاص از نویسندگی است که اغلب مصادیق بلاغت منبری را در خود می گنجاند.

به گمان، درونمایه و عطف در قالب های چندی از ادب منظوم و منثور فارسی و عربی ظاهر شده است که یکی از این قوالب، مجلس نویسی و مجالس است. به نظر می رسد مجلس نویسی، نوعی از انواع ادبی باشد که مورد عنایت انواع پژوهان واقع نشده است، همچنان که امالی نویسی، اربعین نویسی و ...

مجلس نویسی که از عصر ابوسعید ابی الخیر پدید آمده بود، در قرن هفتم به اوج شکوفایی خود رسید و سرعت گسترش یافت تا آنجا که بیشترین یادگارهای این فرهنگ نوشتاری به قرن هفتم و به حوزه تفکر صوفیانه مربوط می شود.

در مجلس نویسی و مجالس مکتوبی که امروزه در دست است، البته موضوعات غیر وعظی و بی ارتباط با عطف و تذکیر نیز دیده می شود. نظیر مجالس علمی که املا نویسی از تقریرات درسی مدرّسان علوم متعدد است و مجالس درباری، که در واقع شرح مذاکرات و

مشافهات مجالس شاهانه است و ثبت رویدادهای حکومتی، نیز «قانون نگاری» یا ثبت قوانین مصوبه در مجلس شورا، که جلوه ای دیگر از آن در قرن اخیر است. اما موضوع غالب و مسلط بر مجالس و مجلس نویسی، همانا وعظ و تذکیر است.

معروفترین مجالس وعظی و مکتوب در قرن هفتم عبارتند از: «مجالس سبعة» مولانا، «مجالس پنجگانه» سعدی، «معارف» بهاء ولد، «معارف» محقق ترمذی، «چهل مجلس» شیخ علاء الدوله سمنانی و... که هر یک از آنها می تواند موضوع بررسی های سبک شناختی بویژه از دیدگاه سبک بلاغت منبری قرار گیرد.

آنچه اکنون پیش روی خواننده گرامی است، کوششی است در شناخت این نوع سبک که در مجلس گویی یا سخنوری دینی کارآیی دارد.

رساله حاضر در دو بخش فراهم آمده است: کلیات و نمونه ها.

در فصل اول از کلیات، نخست واژگان مجلس، مجلس گویی و مجلس نویسی را بررسی لغوی و اصطلاحی کرده و تعریفی از آنها به فراخور آنچه در این پژوهش مد نظر است به دست داده ایم. سپس اقسام مجالس نویسی را به اعتبار قالب و محتوا معرفی نموده و در ادامه، موضوع مجالس (وعظ)، چیستی و تفاوت های معنایی و کاربردی آن با دیگر جلوه های سخن رایان کرده ایم. همین طور در این فصل از شناخت قالب هایی که موضوع وعظ و سخن واعظانه را در خود جای می دهند، اعم از قوالب منظوم و مثنوی، سخن رفته است. آنگاه مجالس به عنوان یکی از قوالب نثری معرفی شده است که عمدتاً به منظور بیان مقاصد وعظی به کار می رود.

در فصل دوم از گونه های مجلس گویی و مجلس نویسی سخن گفته ایم. مجالس وعظی را از حیث فضای فکری حاکم بر آنها به سه دسته مجالس شرعی، مجالس شیعی و مجالس صوفیانه بخش کرده و در پی، با تأکید بر مجالس وعظی صوفیه، گونه های مجلس گویی و آداب مجلس داری این طایفه را آورده ایم.

در فصل سوم به بررسی شناخت سبک بلاغت منبری که محور این پژوهش را تشکیل می دهد پرداخته ایم. این سبک بیان را که ویژه و عاظم و گویندگان منبری است، و در واقع همان «مجلس گویی وعظی» و اسلوب سخنوری اهل منبر به شمار می رود، در دو مقوله: ساختار (ارکان و عناصر) و ویژگی ها به بحث گذاشته ایم.

بخش دوم پژوهش را به معرفی چند نمونه از مجالس صوفیانه و بررسی های سبک شناختی
بویژه از نظر گاه بلاغت منبری اختصاص داده ایم: مجالس سبعة مولانا و مجالس پنجگانه سعدی .
در فصل اول ، ابتدا زندگانی واعظی مولانا را باز گفته ایم . به دنبال آن پس از معرفی
کتاب «مجالس سبعة» آن را از نظر زبانی ، ادبی و بلاغت منبری- با توجه به آنچه در بخش اول شرح
دادیم- سبک شناسی کرده ایم.

در فصل دوم ، به همین شیوه از، سعدی و «مجالس پنجگانه» وی بحث کرده و مختصات
سبکی آن را کاویده ایم.

در فصل سوم نیز، با دو نمونه دیگر از مجالس نویسی صوفیانه به اجمال آشنا شده
ایم: «معارف» بهاء ولد و «فیه ما فیه» مولانا . بدین ترتیب سعی شده است از گونه های متفاوت
مجالس نویسی وعظی نمونه ای آورده و گزارش شود.

پژوهش حاضر که در جد بضاعت نگارنده انجام گرفته ، نه پایان نامه، که آغاز سخن است
از موضوعی بکر و کارناشده . از این رو قطعاً خالی از کژی و کاستی نیز نمی تواند بود و امید آن
می رود تا به همت اهل تحقیق و نظر با کارهایی شسته تر و شایسته تر، کامل گردد.

غلام همت آن عارفان با هنرم

که یک صواب بینند و صد خطا بخشند.

قم المشرقة

۱۵ / شهریور / ۱۳۷۸

مرتضی سلیمانی

بخش اوّل
کلیّات